

Μοντέλα εργασίας και μοντέλα ζωής

Από τις απαρχές έως τη «χρυσή τριακονταετία»
του καπιταλισμού

γράφει ο ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΗΝΑΚΑΚΗΣ*

Το κείμενο διερευνά τη σχέση ανάμεσα στην άμεση διαδικασία της παραγωγής και τα συναφή με αυτή μοντέλα εργασίας (μοντέλα εκμετάλλευσης-καταπίεσης), από τη μια, και, από την άλλη, στον εκτός της παραγωγής τρόπο ζωής και τα συναφή με αυτόν μοντέλα αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, κατανάλωσης και κουλτούρας έως και τη μεταπολεμική «χρυσή τριακονταετία» του καπιταλισμού. Στόχος του είναι να αναδείξει τη δυναμική αλληλεπίδραση των δύο πλευρών της σχέσης –των διαδικασιών της παραγωγής και εκείνων που αναπτύσσονται ευρύτερα στο πεδίο της κοινωνικής αναπαραγωγής–, καθώς και τον εξελισσόμενο χαρακτήρα της και να περιγράψει την πορεία και τα χαρακτηριστικά της στις διάφορες ιστορικές φάσεις, ως αφετηρία για μια (μεταγενέστερη) πραγμάτευση της σημερινής κατάστασης.

Αντί εισαγωγής

«[...] Ο τρόπος παραγωγής δεν πρέπει απλώς να θεωρηθεί ότι αποτελεί την αναπαραγωγή της φυσικής ύπαρξης των ατόμων. Είναι μάλλον μια καθορισμένη μορφή δραστηριότητας αυτών

των ατόμων, ένας καθορισμένος τρόπος εκδήλωσης της ζωής τους, ένας καθορισμένος *τρόπος ζωής* από μέρους τους. Ο τρόπος που τα άτομα εκδηλώνουν τη ζωή τους αντανακλά αυτό που ακριβώς είναι. Αυτό που αυτά είναι, συμπίπτει επομένως με την παραγωγή *τους*, και με το τι και *πώς* παράγουν» (Μαρξ-Ένγκελς, 1989: 61). Η θέση της *Γερμανικής ιδεολογίας* παρέχει στέρεο έδαφος για να προσεγγιστεί η υπό εξέταση σχέση.

i * *Επιμελητής εκδόσεων - συγγραφέας*

Στα πρώτα βήματα της εμπορευματικής παραγωγής, η διαδικασία της παραγωγής και το μοντέλο ζωής συνδέονταν στενά, ήταν όμως και διαχωρισμένα. Συνδέονταν χωροχρονικά, κατ' αρχάς γιατί ο χώρος εργασίας, το εργαστήριο του βιοτέχνη (και των λίγων απασχολούμενων σε αυτό) ταυτιζόταν εν πολλοίς με τον χώρο κατοικίας: «Μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα το νοικοκυριό ήταν το φυσικό κέντρο της οικονομίας. Στην ύπαιθρο οι οικογένειες παρήγαν τα περισσότερα πράγματα που κατανάλωναν. Σε πόλεις, όπως το Παρίσι ή το Λονδίνο, διάφορα επαγγέλματα ασκούσαν εντός της οικογενειακής κατοικίας» (Sennett, 2010: 49). Επιπλέον, συνδέονταν γιατί συχνά συνυπήρχαν πολλές απασχολήσεις (βιοτεχνική, αγροτική κ.ά.), ενώ ο χρόνος εργασίας ήταν ακανόνιστος και οριζόταν «κυκλικά» («με βάση τη δουλειά που έπρεπε να γίνει», τον κύκλο της ημέρας ή των καλλιεργειών) και όχι «γραμμικά», με βάση τον χρόνο που απαιτείται για την παραγωγή ενός προϊόντος. Κατά τον E.P. Thompson, σε μια κοινωνία «στην οποία επικρατεί “μέτρηση με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει”, ο διαχωρισμός ανάμεσα σε “εργασία” και “ζωή” δεν είναι τόσο έντονος» (Τόμσον, 1983: 15).

Ταυτοχρόνως, παρέμεναν διαχωρισμένα, καθώς η εμπορευματική παραγωγή δεν βρισκόταν σε τέτοιο επίπεδο (σε ό,τι αφορά την έκταση και το βάθος) ώστε να επηρεάζει καίρια τον διαμορφωμένο τρόπο ζωής – δεν φαίνεται να την απασχολούσε ιδιαίτερα το θέμα αυτό. Απλώς «ακολουθούσε» το υφιστάμενο μοντέλο ζωής και κάλυπτε τις συναφείς με αυτό ανάγκες. Πρόκειται για απλή εμπορευματική –προβιομηχανική– παραγωγή, χωρίς αξιοσημείωτες κρίσεις.

Η εμφάνιση της απλής καπιταλιστικής συνεργασίας (Μαρξ, 1978: 337-351), δηλαδή η «δράση ενός μεγαλύτερου αριθμού εργατών στο ίδιο χρονικό διάστημα, στον ίδιο χώρο (ή αν θέλετε στο ίδιο πεδίο εργασίας) για την παραγωγή του ίδιου είδους εμπορεύματος, κάτω από τις διαταγές του ίδιου κεφαλαιοκράτη», η οποία αποτελεί «ιστορικά και εννοιακά το σημείο αφετηρίας της κεφαλαιοκρα-

τικής παραγωγής, θα αλλάξει τα δεδομένα. Η εργασιακή διαδικασία υπάγεται πλέον στο κεφάλαιο, ο τρόπος εργασίας, όμως, γενικά δεν αλλάζει. Εμφανίζονται, βέβαια, τα πρώτα ψήγματα ενός στοιχειοακού καταμερισμού εργασίας.

Ριζική τομή συνιστά η εμφάνιση της μανουφακτούρας (μέσα του 16ου αι.-τελευταίο τρίτο 18ου αι.), στο πλαίσιο της οποίας αποκτά καίρια σημασία ο καταμερισμός εργασίας (Μαρξ, 1978: 352-385). Η μανουφακτούρα αναμορφώνει τους όρους εργασίας με τρόπο που «χτυπά στη ρίζα της την ατομική εργασία», τεμαχίζει τη χειροτεχνική δραστηριότητα και την παραγωγή «στις διάφορες μερικότερες εργασίες της». Έτσι, προβάλλει η φιγούρα του «μονόπλευρου μερικού εργάτη», ο οποίος «σ' όλη του τη ζωή εκτελεί μία και την ίδια απλή εργασία [και] μετατρέπει όλο το σώμα του σε αυτόματο μονόπλευρο όργανό της», ενώ ο ίδιος μετατρέπεται σε «ισόβιο όργανο αυτής της μερικότερης εργασίας» και «εργάζεται με την κανονικότητα ενός τμήματος μηχανής». Αυτή η τάση δημιουργεί «μια ολότελα διαφορετική συνέχεια, ομοιομορφία, κανονικότητα, τάξη και εντατικότητα της εργασίας απ' ό,τι στην ανεξάρτητη χειροτεχνία ή ακόμη και στην απλή συνεργασία».

Παράλληλα, βελτιώνονται τα μέσα εργασίας και προσαρμόζονται καλύτερα στις ειδικές λειτουργίες των μερικών εργατών – έτσι, βέβαια, η δεξιοτεχνία του εργάτη, η ταχύτητα, η πνευματική προσοχή στο χειρισμό του εργαλείου παραμένουν όριο της μανουφακτουρικής παραγωγής και του συναφούς με αυτήν καταμερισμού εργασίας. Ο Μαρξ αναδεικνύει μερικά ακόμη όρια-αντιφάσεις τους. Αναφέρει, για παράδειγμα, τις δυσκολίες που γεννά η «διαρκής μεταφορά του προϊόντος από ένα χέρι στο άλλο, από ένα προτσές σε άλλο» σημειώνοντας: «Από την άποψη της μεγάλης βιομηχανίας, το γεγονός αυτό προβάλλει σαν ένας χαρακτηριστικός και δαπανηρός περιορισμός που ενυπάρχει στην αρχή της μανουφακτούρας» (το ζήτημα αυτό λύθηκε από τον Ford με την αλυσιδα παραγωγής). Επιπλέον, σημειώνει

ότι «ο μανουφακτουρικός καταμερισμός της εργασίας μετατρέπει σε τεχνική ανάγκη την αύξηση του χρησιμοποιούμενου αριθμού εργατών. Ο ελάχιστος αριθμός εργατών που πρέπει να χρησιμοποιηθεί ένας μόνος κεφαλαιοκράτης υπαγορεύεται τώρα από τον υπάρχοντα καταμερισμό της εργασίας. Από την άλλη, τα πλεονεκτήματα του παραπέρα καταμερισμού εργασίας εξαρτώνται από την παραπέρα αύξηση του αριθμού των εργατών» (Μαρξ, 1978: 375).

Η τομή της Βιομηχανικής Επανάστασης

Η εκμηχανισμένη παραγωγή και η δημιουργία της μεγάλης βιομηχανίας (β' μισό του 18ου αι.) σηματοδότησαν μια καίρια μεταβολή, η οποία συνδέθηκε με ριζική τροποποίηση των μέσων εργασίας (μηχανές, ενέργεια, υλικά), της διαδικασίας παραγωγής, του μοντέλου εργασίας και του μοντέλου ζωής, καθώς και της μεταξύ τους σχέσης. Για να λειτουργεί σε αυτό το νέο πλαίσιο αποτελεσματικά ο κύκλος Χ-Ε-Χ' (οικονομικά, διασφαλίζοντας το μέγιστο κέρδος, και πολιτικά, συμβάλλοντας στη διαίωνιση της αστικής κυριαρχίας), υπάρχουν προϋποθέσεις. Κάποιες από αυτές, στο πεδίο της άμεσης παραγωγής, είναι η περαιτέρω ανάπτυξη του καταμερισμού εργασίας και των τάσεων πραγματικής υπαγωγής της εργασίας στο κεφάλαιο (Μαρξ, 1978: 392-395), η νέα σχέση ζωντανής και νεκρής εργασίας (το εργαλείο παραγωγής χειραφετείται από τους προσωπικούς φραγμούς που θέτει η εργατική δύναμη· πλέον αντί το εργαλείο να εξυπηρετεί τον εργάτη, ο εργάτης εξυπηρετεί τη μηχανή – Μαρξ, 1978: 436-438), η συγκέντρωση ακόμη πιο μεγάλου αριθμού εργατών στην παραγωγική μονάδα, ο νέος ρόλος του χρόνου γενικά και ειδικότερα του χρόνου εργασίας, η συγκεκριμένη οργάνωση-«κοινωνικός συνδυασμός» της εργασίας. Στο εκτός της άμεσης παραγωγής πεδίο, αποκτούν κρίσιμη σημασία η αναπαραγωγή της

εργατικής δύναμης και ό,τι σχετίζεται με αυτήν, καθώς «η διαρκής συντήρηση και αναπαραγωγή της εργατικής τάξης παραμένει μόνιμος όρος για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου» (Μαρξ, 1978: 593), η διαμόρφωση συγκεκριμένων ικανοτήτων του εμπορεύματος εργατική δύναμη αλλά και αξιών-«ηθικής» απέναντι στην εργασία, η κατανάλωση των μαζικά παραγόμενων προϊόντων. Ας δούμε ορισμένες απ' αυτές τις πλευρές.

Η εκμηχανισμένη βιομηχανική παραγωγή απαιτεί εγκαταστάσεις άλλου τύπου. Έτσι, γενικεύεται ο διαχωρισμός του χώρου παραγωγής από τον χώρο διαμονής – ο σημαντικότερος απ' όλους τους σύγχρονους καταμερισμούς εργασίας, κατά τον Άνταμ Σμιθ (Sennett, 2010: 53)· ένας διαχωρισμός ο οποίος, καθώς οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις βρίσκονται πλέον σε απόσταση από την κατοικία και κοντά σε πηγές ενέργειας ή πρώτων υλών, ενσωματώνει στον ημερήσιο χρόνο του εργάτη και τη μετακίνηση από και προς τον χώρο εργασίας, και στο κόστος των προϊόντων τη μεταφορά από τον τόπο παραγωγής στον τόπο κατανάλωσης. Βεβαίως, αυτό δεν έγινε από τη μια στιγμή στην άλλη: στα μέσα του 19ου αιώνα, «το βρετανικό βιομηχανικό σύστημα παρουσιάζει πολύ μεγάλη ποικιλία. Υπάρχει το παλιό, με τους τεχνίτες, την κατ' οίκον εργασία, τη βιοτεχνία, και τα σωφρονιστικά καταστήματα (workhouses), αλλά και το εργοστάσιο». Ανάλογη είναι η εικόνα της Γαλλίας (Beaud, 2008: 152-153).

Έπειτα, η μεγάλη βιομηχανία απαιτεί πολύ πιο μαζικό εργατικό δυναμικό, το οποίο αντλείται αρχικώς από τους έως τότε ασχολούμενους στην αγροτική παραγωγή και την κτηνοτροφία και, στη συνέχεια, από τη διασυννοριακή κίνηση εργατικού δυναμικού· προϋποθέτει εργάτες τυπικά ελεύθερους, οι οποίοι δεν μπορούν να επιβιώσουν με άλλον τρόπο παρά μόνο πουλώντας «οικειοθελώς» την εργατική τους δύναμη. Οι περιφράξεις (η μετατροπή σε ιδιωτική ιδιοκτησία) καλλιεργήσιμων εκτάσεων, φυσικών πόρων, βοσκοτόπων, δασών κ.ά. (ξεκίνησαν τον 15ο αιώνα, αλλά πή-

ραν μαζικό χαρακτήρα από τα μέσα του 18ου, ταυτόχρονα, με την έναρξη της Βιομηχανικής Επανάστασης) στέρψαν από πλήθος ανθρώπων τα μέσα επιβίωσής τους και δημιούργησαν –με καταναγκαστικό στην ουσία τρόπο– αυτό το εργατικό δυναμικό (Beaud, 2008: 112). Ένα δυναμικό, το οποίο δεν ήταν προσκολλημένο σε συγκεκριμένο τόπο, μπορούσε να μετακινείται εύκολα και τελικώς εγκατέλειπε την ύπαιθρο ή τη χώρα για να συγκεντρωθεί στα αναπτυσσόμενα βιομηχανικά κέντρα. «Η μεγάλη βιομηχανική επιχείρηση», σημειώνει ο Ένγκελς, «απαιτεί πολλούς εργάτες που να εργάζονται από κοινού σ' ένα οίκημα· πρέπει ακόμα να κατοικούν από κοινού: για ένα μεσαίο εργοστάσιο συγκροτούν ήδη ένα χωριό. Έχουν ανάγκες και, για την ικανοποίησή τους, τους χρειάζονται άλλα άτομα· καταφθάνουν χειροτέχνες: ράφτες, υποδηματοποιοί, φουρνάρειοι, χτίστες και επιπλοποιοί» (Ένγκελς, 1974: 65). Έτσι, ενώ το 1800 επτά από τις δέκα μεγαλύτερες πόλεις βρίσκονταν στην Ασία, έναν αιώνα αργότερα (1900), μόνο μία από τις μεγαλύτερες πόλεις ήταν ασιατική· οι υπόλοιπες ήταν ευρωπαϊκές ή αμερικανικές (Ferguson, 2012: 238).

Ο εξοστρακισμός από την ύπαιθρο –σε πρώτη φάση βίαιος και αναγκαστικός– άλλαξε πολλά πράγματα στον έως τότε τρόπο ζωής. Κατ' αρχάς, ο εργάτης έπρεπε πλέον να προμηθεύεται τα απαραίτητα προς το ζην από την αγορά, γεγονός που δημιουργούσε, από τη μια, νέα πεδία εμπορευματικής παραγωγής και επιχειρηματικής δραστηριοποίησης του κεφαλαίου και, από την άλλη, συγκεκριμένο πλαίσιο για το ύψος του μισθού του (τέτοιος ώστε τουλάχιστον να καλύπτει τις βιοτικές ανάγκες του και να εξασφαλίζει την αναπαραγωγή του ίδιου και της οικογένειάς του). Έπειτα, η συγκέντρωση σε πόλεις δημιούργησε την ανάγκη κοινωνικών υποδομών (κατοικία, ύδρευση, αποχέτευση, δημόσια υγιεινή, περίθαλψη, οδικό δίκτυο, μέσα μεταφοράς κ.λπ.)· υποδομών χωρίς τις οποίες ήταν αδύνατον να εδραιωθεί η παραμονή στο αστικό κέντρο και να εξασφαλιστεί μια βιώσιμη ζωή. Είναι

ενδεικτικό ότι, μέχρι να σημειωθούν οι μεγάλες καινοτομίες στη δημόσια υγεία, το ποσοστό θνησιμότητας στις βιομηχανικές πόλεις ήταν κατά πολύ υψηλότερο απ' ό,τι στην ύπαιθρο (Ferguson, 2012: 239). Αυτές οι αναγκαίες υποδομές δημιουργήθηκαν από τους ίδιους τους κεφαλαιοκράτες ως παροχή (έμβρυα «κράτους πρόνοιας») ή ευεργεσία, με εμπορευματικούς όρους από καπιταλιστές που δραστηριοποιήθηκαν σε αυτούς τους τομείς, είτε από κρατικούς ή άλλους δημόσιους φορείς.

Στη φάση αυτή, συνεπώς, μεγάλο τμήμα των εργατών χάνει τον έλεγχο της εργασίας του, ενώ ο έλεγχος επί του μέσου (εργαλείου) αντικαταστάθηκε με την κυριαρχία του μέσου (μηχανή) – που πλέον ορθώνεται απέναντι στον εργάτη, ως κεφάλαιο. Ήδη από τότε τρία καίρια θέματα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής έρχονταν με καθοριστικό τρόπο στο προσκήνιο: η κατανάλωση, ο χρόνος και το μοντέλο ζωής.

Κατανάλωση, χρόνος και μοντέλο ζωής στον 19ο αιώνα

Κατά τον Ferguson, «η Βιομηχανική Επανάσταση δεν θα είχε ξεκινήσει στη Βρετανία ούτε θα είχε εξαπλωθεί στην υπόλοιπη Δύση χωρίς την ταυτόχρονη ανάπτυξη μιας δυναμικής καταναλωτικής κοινωνίας, που τη χαρακτήριζε μια σχεδόν απείρωσ ελαστική ζήτηση για φτηνά ρούχα. Η μαγεία της εκβιομηχάνισης [...] ήταν ότι ο εργάτης ήταν συνάμα και καταναλωτής» (Ferguson, 2012: 231). Όπως σημειώνει, η τιμή μονάδας των βρετανικών βαμβακερών προϊόντων μεταποίησης μειώθηκε κατά περίπου 90% από τα μέσα της δεκαετίας του 1790 έως το 1830.

Ο Μαρξ είχε αναφερθεί στη στενή σχέση παραγωγής-κατανάλωσης. Σημείωνε στο *Κεφάλαιο*: «η ατομική κατανάλωση του εργάτη παραμένει στοιχείο της παραγωγής και της αναπαραγωγής του κεφαλαίου» (Μαρξ, 1978: 592). Και στα *Grundrisse*: «Η παραγωγή δημιουρ-

γεί λοιπόν τον καταναλωτή. [...] Δεν παράγει μόνο ένα αντικείμενο για το υποκείμενο, αλλά και ένα υποκείμενο για το αντικείμενο. Η παραγωγή παράγει, άρα, την κατανάλωση: 1) δημιουργώντας το υλικό της· 2) καθορίζοντας τον τρόπο της κατανάλωσης· 3) δημιουργώντας στον καταναλωτή σαν ανάγκες τα προϊόντα που η ίδια τοποθέτησε σαν αντικείμενα» (Μαρξ, 1989: 60). Τι σημαίνει αυτό; Ότι ο κύκλος Χ-Ε-Χ' δεν μπορεί να ολοκληρωθεί, η αρχική επένδυση και η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης (παραγωγή υπεραξίας) δεν είναι επικερδείς αν δεν πουληθούν τα παραχθέντα προϊόντα (πραγματοποίηση υπεραξίας). Μάλιστα, όσο πιο μαζική είναι η παραγωγή, τόσο μεγαλύτερο είναι το διακύβευμα και οι κρισιακοί κίνδυνοι. Κίνδυνοι οι οποίοι συνδέονται με δύο θεμελιακές αντιφάσεις του καπιταλισμού, που παράγουν διαρκώς κρίσεις – κυκλικές ή δομικές. Η πρώτη αφορά την τάση κάθε καπιταλιστή, ως παραγωγού εμπορευμάτων, να συμπιέζει τον εργατικό μισθό, ώστε να αυξήσει την αντλούμενη υπεραξία, αλλά να επιθυμεί οι εργάτες των καπιταλιστών σε άλλους τομείς παραγωγής (που προφανώς και αυτοί, ως καπιταλιστές, με το ίδιο κριτήριο λειτουργούν) να αμείβονται όσο το δυνατόν καλύτερα, ώστε να καταναλώνουν τα προϊόντα του. Η δεύτερη αφορά την τάση να παράγει όσο το δυνατόν περισσότερα εμπορεύματα, να κατακτά ένα όλο και διευρυνόμενο τμήμα της αγοράς έναντι των ανταγωνιστών του, χωρίς να υπολογίζει –ούτε αυτός ούτε εκείνοι– ή να συνεννοούνται για τις πραγματικές συνολικές ανάγκες, για το αν είναι αναγκαία όλα ή αυτά τα εμπορεύματα που παράγονται. Πρόκειται για τη σχέση έντασης μεταξύ ορθολογισμού στο επίπεδο μιας συγκεκριμένης επιχείρησης και ανορθολογισμού στο επίπεδο συνολικά της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

Το κεφάλαιο σε αυτή τη φάση και μέχρι την πρώτη σημαντική δομική κρίση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής (1873-95) δεν φαίνεται να ασχολήθηκε ιδιαίτερα με αυτές τις αντιφάσεις. Το τότε επίπεδο της μαζικής παραγωγής

όσο και το τότε επίπεδο της κατανάλωσης δεν έδειχναν να αποκλίνουν σε ανησυχητικό βαθμό. Η κρίση εκείνη, η οποία σηματοδότησε το τέλος μιας φάσης και την αρχή μακρόχρονων μετασχηματισμών που οδήγησαν σε μια νέα εποχή του καπιταλισμού, ήταν βέβαια μια προειδοποίηση, και το κεφάλαιο την αντελήφθη. Το έδειξαν, μεταξύ άλλων, οι μεταρρυθμίσεις Bismarck στη Γερμανία (δεκαετία του 1880), η πρώτη οργανωμένη-συγκροτημένη προσπάθεια οικοδόμησης με πρωτοβουλία της αστικής τάξης θεσμών «κράτους πρόνοιας», από έναν ηγέτη που είχε την προσωπική «σιδηρούς καγκελάριος», λόγω του αυταρχικού στιλ διακυβέρνησης και των νόμων του εναντίον των συνδικάτων και των σοσιαλιστικών κομμάτων.

Ο χρόνος σε αυτή τη φάση καθορίζεται με σχετική αυστηρότητα, έτσι που ο Thompson να θεωρεί ότι η γενίκευση της χρήσης ρολογιών «δεν ήταν τίποτε άλλο από ένα σύμπτωμα της καινούργιας πουριτανικής πειθαρχίας και της καινούργιας αστικής ακρίβειας» και ότι: «Ο πουριτανισμός, συμβαδίζοντας με το βιομηχανικό καπιταλισμό, ήταν αυτός που έμαθε στους ανθρώπους να δίνουν μια καινούργια αξία στο χρόνο, που έμαθε στα παιδιά από τα γενοφάσκια τους να εκμεταλλεύονται την κάθε ώρα για τη βελτίωσή τους· και που χάραξε βαθιά πάνω στο ανθρώπινο πνεύμα την εξίσωση: ο χρόνος είναι χρήμα» (Τόμσον, 1983: 10 και 63).

Ο χρόνος εργασίας (χρόνος μίσθωσης της εργατικής δύναμης) αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε ό,τι αφορά δύο πλευρές, οι οποίες αναδεικνύονται από νωρίς σε κρίσιμα μέτωπα της ταξικής πάλης (Μαρξ, 1978: 283). Η πρώτη αφορά τη συνολική διάρκεια του χρόνου εργασίας: με δεδομένο ότι η υπεραξία που υπεξαιρεί το κεφάλαιο πηγάει από τον πρόσθετο χρόνο, κατά τον οποίο ο εργάτης δουλεύει όχι για να εξασφαλίσει τα αναγκαία για τη συντήρησή του αλλά προς όφελος του κεφαλαίου, η τάση του τελευταίου είναι να επεκτείνει διαρκώς τον χρόνο εργασίας, ενώ της εργασίας είναι να τον περιορίζει, ώστε να περιο-

ρίζει τον βαθμό εκμετάλλευσης και να εξασφαλίσει περισσότερο ελεύθερο χρόνο. Η δεύτερη αφορά την ένταση της εργασίας, τον χρόνο εντός του οποίου επιτελείται μια εργασία: η αύξηση της έντασης/ρυθμού και η συνακόλουθη μείωση του αναγκαίου χρόνου παραγωγής ενός εμπορεύματος –που αποτελεί, σε τελική ανάλυση, μέτρο της αξίας του– το κάνουν πιο ανταγωνιστικό και μεγεθύνουν το περιθώριο κέρδους. Ο Μαρξ εξηγεί πώς η είσοδος των μηχανών στην παραγωγή ισχυροποιεί και την τάση επέκτασης του χρόνου εργασίας και την τάση αύξησης της έντασής της (Μαρξ, 1978: 418-432). Ο ρυθμός εργασίας επηρεάζει τη βιομηχανική παραγωγή και με μια άλλη έννοια: «Η προσοχή, που δίνει κανείς στο χρόνο όταν δουλεύει, εξαρτάται κατά πολύ από την ανάγκη συγχρονισμού της δουλειάς. [...] Όσο η χειροτεχνία έμενε οικιακή ή γινόταν σε μικρά εργαστήρια χωρίς πολύπλοκο καταμερισμό των επιμέρους διαδικασιών της, ο βαθμός συγχρονισμού που απαιτούνταν ήταν πολύ μικρός, και κυριαρχούσε η μέτρηση του χρόνου με βάση τη δουλειά που πρέπει να γίνει. [...] Αυτό, λοιπόν, που βρίσκουμε είναι ο ακανόνιστος ρυθμός που χαρακτηρίζει την οργάνωση της εργασίας πριν από την εμφάνιση των μεγάλων παραγωγικών μονάδων που χρησιμοποιούν μηχανική ενέργεια» (Τόμσον, 1983: 27-28).

Εν κατακλείδι, το κεφάλαιο έχει ανάγκη από εργατικό δυναμικό που μπορεί να εργάζεται όσο χρόνο ο εργοδότης απαιτεί, και, παράλληλα, να είναι σωματικά-βιολογικά αλλά και συνειδησιακά κατάλληλο να εργαστεί όσο απαιτείται και με τους ρυθμούς που απαιτείται.

Αυτό μας οδηγεί στην τρίτη πλευρά, η οποία αφορά το μοντέλο ζωής, τόσο με την έννοια του τρόπου ζωής όσο και με την έννοια των αξιών ζωής γενικά και, ειδικότερα, της «ηθικής της εργασίας». Το κεφάλαιο έχει ανάγκη έναν τρόπο ζωής των εργατών ο οποίος θα διασφαλίζει τη βιολογική αναπαραγωγή τους και την ανταπόκρισή τους στα εργασιακά καθήκοντα με τον καλύτερο τρόπο, αλλά και την εμπέδωση ενός συστήματος αξιών

για την εργασία και την κοινωνία που διασφαλίζει την ομαλή αναπαραγωγή των εκμεταλλευτικών σχέσεων και της αστικής κυριαρχίας. Σημειώνει ο Ένγκελς: «[...] Ο αστός έχει ανάγκη απ' τον προλετάριο, όχι για την άμεση ύπαρξή του –θα μπορούσε να ζήσει απ' το κεφάλαιό του– μα όπως έχουμε ανάγκη από ένα είδος εμπορεύματος ή από ένα αχθοφόρο ζώο: για να πλουτίσει». Και: «Αν η αστική τάξη τούς αφήνει στη ζωή το αυστηρά απαραίτητο, δεν πρέπει να μας προκαλεί την έκπληξη όταν διαπιστώνουμε ότι τους παραχωρεί ακριβώς τόσο πολιτισμό όσο μονάχα απαιτεί το ίδιο της το συμφέρον. Και, στ' αλήθεια, δεν είναι πολύ» (Ένγκελς, 1974: 42 και 183).

Ο νέος καθωσπρεπισμός, ο οποίος βασιζόταν στη σκληρή δουλειά, την εγκράτεια, τον πουριτανισμό, την αποφυγή των καταχρήσεων και της ζητιανιάς αντανάκλα αυτές τις επιδιώξεις. Ο Max Weber συμπύκνωσε αυτή την κατεύθυνση στον όρο «προτεσταντική ηθική» και τη συνέδεσε με το «πνεύμα του καπιταλισμού»: «Η “άοκνη εργασία”, όπως την αποκαλούσε ο Βέμπερ, αποτελούσε την πιο σίγουρη ένδειξη ότι ανήκες στους Εκλεκτούς, την επιλεκτική ομάδα ανθρώπων που προοριζόταν από τον Θεό για τη σωτηρία. Ο προτεσταντισμός, υποστήριξε, “έχει ως αποτέλεσμα να αποδεδειχθεί την απόκτηση πλούτου από τις αναστολές της παραδοσιακής ηθικής: σπάει τα δεσμά που εμποδίζουν την προσπάθεια για κέρδος, όχι μόνο νομιμοποιώντας το, αλλά [...] αντιμετωπίζοντάς το ως άμεσο θέλημα Θεού”. Επιπλέον, η προτεσταντική ηθική παρέιχε στον καπιταλιστή “εγκρατείς, ευσυνειδητούς και ασυνήθιστα ικανούς εργαζομένους, αφοσιωμένους σε μια εργασία την οποία θεωρούν θεϊκό βουλόμενο σκοπό της ζωής”. Στο μεγαλύτερο διάστημα της ιστορίας ο άνθρωπος δούλευε για να ζει. Όμως οι προτεστάντες ζούσαν για να δουλεύουν. Ο Βέμπερ υποστήριξε ότι αυτή η εργασιακή ηθική γέννησε τον νεώτερο καπιταλισμό, τον οποίο όριζε ως “εγκρατή, αστικό καπιταλισμό με ορθολογική οργάνωση της ελεύθερης εργασίας»» (Ferguson, 2012: 303).

Η «επιστημονική οργάνωση της εργασίας»

Οι διαδικασίες, που δρομολογήθηκαν στο μεταίχμιο του 19ου και 20ού αιώνα, επιταχύνθηκαν και γενικεύθηκαν κυρίως μετά τη δομική καπιταλιστική κρίση του 1929-33, πέρασαν μέσα από δύο παγκόσμιους πολέμους και αποκρυσταλλώθηκαν με πληρότητα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συνθέτουν μια ποιοτική τομή στην πορεία της κεφαλαιοκρατίας.

Η τάση για διευρυμένη κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, ο ενδοκαπιταλιστικός ανταγωνισμός, οι τεχνολογικές καινοτομίες της περιόδου στα μέσα εργασίας, τα υλικά (π.χ. πλαστικά), την ενέργεια και τα προϊόντα (π.χ. τρανζίστορ, τηλεόραση, ψυγείο) και το άλμα της διεθνοποίησης του κεφαλαίου, σε συνδυασμό με την πορεία της ταξικής πάλης, οδήγησαν σε μια ανώτερη βαθμίδα συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης (μονοπώλια), σε νέο επίπεδο μαζικής παραγωγής, νέες μορφές πραγμάτωσης της υπεραξίας, νέους όρους λειτουργίας του κράτους και του αστικού πολιτικού συστήματος. Στον πυρήνα της διαδικασίας αυτής, κυρίως από τις αρχές του 20ού αιώνα και, πολύ περισσότερο, κατά τη διάρκεια του Α΄ και του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Harvey, 2007: 179΄ Hobsbawm, 1995: 338΄ Ferguson, 2012: 275΄ Beaud, 2008: 248) και την περίοδο μετά την κρίση του 1929-33, βρέθηκαν συγκεκριμένες κοινωνικές-οργανωσιακές καινοτομίες εντός της παραγωγής και συγκεκριμένα ποιοτικά βήματα στον καταμερισμό της (χειρωνακτικής) εργασίας, τα οποία έφταναν στα ακρότατα όριά τους τάσεις που είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται στη φάση της μανουφακτούρας κι επιταχύνθηκαν στη Βιομηχανική Επανάσταση: πρόκειται για το μοντέλο εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης που συνήθως αποκαλείται τειλορισμός-φορντισμός από τον F.W. Taylor, εισηγητή της «επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας» (τέλη του 19ου αι.), και τον H. Ford, ιδρυτή της ομώνυμης αυτοκινητοβιομηχανίας και πατέρα της γραμμής συναρ-

μολόγησης, με απαρχή την παραγωγή του Model T (1908). Η εν λόγω «ειδική μέθοδος παραγωγής σχετικής υπεραξίας» (Μαρξ, 1978: 381), ηγεμονική για μια μακρά περίοδο στους κύριους κλάδους του προηγμένου καπιταλισμού, αλλά όχι μοναδική εντός των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών, βασίζεται στον απόλυτο διαχωρισμό της σύλληψης-σχεδιασμού από την κατασκευή του προϊόντος, στον ακραίο τεμαχισμό της κατασκευής σε επιμέρους συστατικές κινήσεις, οι οποίες εκτελούνται από τους εργάτες με μονότονο, επαναλαμβανόμενο τρόπο και στον ταχύτερο δυνατό χρόνο, στον αυστηρό ιεραρχικό έλεγχο της παραγωγικής δομής και διαδικασίας. Επιπλέον –αυτό ήταν η συμβολή του Ford, που έδωσε πρόσκαιρη αστική λύση στο προαναφερθέν όριο– οι διάφορες φάσεις της παραγωγής οργανώνονται με μορφή αλυσίδας (γραμμή συναρμολόγησης), ώστε να επιτυγχάνεται μεγάλη άνοδος της παραγωγικότητας (και της υπεραξίας) και πλήρης έλεγχος των εργαζομένων. Κατά τον Harvey, «οι οργανωτικοί και τεχνολογικοί νεωτερισμοί του Ford ήταν από πολλές απόψεις απλή επέκταση καθιερωμένων ήδη τάσεων. [...] Το ξεχωριστό με τον Ford (και αυτό που διαχωρίζει τελικά τον φορντισμό από τον τειλορισμό) ήταν το όραμά του, το γεγονός ότι αναγνώριζε ρητά πως η μαζική παραγωγή σήμαινε μαζική κατανάλωση, ένα νέο σύστημα αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, νέες πολιτικές για τον έλεγχο και τη διεύθυνση της εργασίας, νέα αισθητική και ψυχολογία, με λίγα λόγια, ένα νέο είδος ορθολογικά οργανωμένης, μοντερνιστικής και λαϊκιστικής δημοκρατικής κοινωνίας» (Harvey, 2007: 176-177).

Μερικές δεκαετίες πριν, ο Μαρξ εντόπιζε την «αρχή της μεγάλης βιομηχανίας ν΄ αναλύει στα συστατικά του στοιχεία κάθε προτσές παραγωγής» (Μαρξ, 1978: 504) και αναδείκνυε τη σημασία του καταμερισμού εργασίας και της τάσης μερικοποίησης των εργασιακών καθηκόντων τόσο στη μανουφακτούρα όσο και –πολύ περισσότερο– στο εκμηχανισμένο εργοστάσιο. Από την πλευρά του,

ο Sennett εντοπίζει την αρχή των ρουτινιάρικα επαναλαμβανόμενων εργασιακών καθκόντων στο εργοστάσιο χαρτοποιίας που περιγράφει ο Diderot στην *Εγκυκλοπαίδεια* (Sennett, 2010: 49-59) και σημειώνει: «Χάρη στην επανάληψη και στον ρυθμό ο εργάτης μπορεί να πετύχει, έλεγε ο Diderot, “την ενότητα του νου και του χεριού” στην εργασία». Στον αντίποδα του Γάλλου τοποθετεί τον A. Smith, ο οποίος, αντλώντας στοιχεία από ένα εργοστάσιο που παρήγαγε καρφίτσες, «αναγνωρίζει ότι η διαίρεση των εργασιών για την κατασκευή καρφίτσών στα συστατικά τους μέρη θα καταδίκασε τους ατομικούς παραγωγούς καρφίτσών σε μια παραλυτικά πληκτική ημέρα, που σε όλη τη διάρκειά της θα έκαναν την ίδια μικροδουλειά», υποστηρίζει ότι «ο άνθρωπος του οποίου ολόκληρη η ζωή αναλώνεται σε μερικές απλές λειτουργίες [...] γίνεται γενικά τόσο ηλίθιος και αμαθής όσο είναι δυνατόν να γίνει ανθρώπινο πλάσμα» και καταλήγει ότι «η βιομηχανική ρουτίνα απειλεί βαθιά τον ανθρώπινο χαρακτήρα» (Sennett, 2010: 54-55).

Παρ’ ότι έμβρυα του scientific management αναγνωρίζονται σε προγενέστερες εποχές, η μορφή και η σημασία του στον 20ό αιώνα συνθέτουν άλλη ποιότητα. Αναφέρει ο Hobsbawm: «Όπως και η οικονομική συγκέντρωση, έτσι και η “επιστημονική διοίκηση” (ο όρος scientific management εισήχθη μόλις γύρω στο 1910) ήταν τέκνο της Μεγάλης Ύφεσης. Ο εμπνευστής και προπαγανδιστής της, ο Φ. Τέυλορ (1856-1915), άρχισε να διαμορφώνει τις ιδέες του στην κατατρυχόμενη από προβλήματα αμερικανική βιομηχανία χάλυβα το 1880. Η ιδέα της “επιστημονικής διοίκησης” ήρθε στην Ευρώπη από την Αμερική τη δεκαετία του 1890. Οι πιέσεις που ασκήθηκαν στα κέρδη κατά την Ύφεση, καθώς και το γεγονός ότι οι εταιρείες γινόντουσαν μεγαλύτερες και πιο περίπλοκες, υποδήλωναν ότι οι παραδοσιακές, εμπειρικές ή πρακτικές μέθοδοι διαχείρισης των επιχειρήσεων, και ιδιαίτερα της παραγωγής, δεν ήταν επαρκείς. Δημιουργήθηκε λοιπόν η ανάγκη για

έναν πιο ορθολογικό ή “επιστημονικό” τρόπο ελέγχου, παρακολούθησης και προγραμματισμού των μεγάλων επιχειρήσεων που ήθελαν να μεγιστοποιούν τα κέρδη τους. Ο στόχος τον οποίο βάλθηκε να εκπληρώσει ο “τεϋλορισμός”, και με τον οποίο ταυτίστηκε η έννοια της “επιστημονικής διοίκησης” στο πλατύ κοινό, ήταν πώς μπορούσε κανείς να κάνει τους εργαζόμενους να δουλεύουν πιο πολύ». Σημειώνει, βέβαια, ότι «στην πράξη ο τεϋλορισμός στην κυριολεκτική σημασία του δεν σημείωσε σχεδόν καμία πρόοδο πριν από το 1914 στην Ευρώπη –ούτε και στις ΗΠΑ– και έγινε γνωστός ως σύνθημα σε κύκλους διοίκησης επιχειρήσεων μόλις τις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Μετά το 1918 το όνομα του Τέυλορ, όπως και του άλλου πρωτοπόρου στη μαζική παραγωγή, του Χένρυ Φορντ, έγινε συνώνυμο της ορθολογικής χρήσης του μηχανολογικού εξοπλισμού και του εργατικού δυναμικού για τη μεγιστοποίηση της παραγωγής» (Hobsbawm, 2000: 77-78). Και συμπληρώνει: «Το πρότυπο μαζικής παραγωγής του Henry Ford απλώθηκε σ’ όλες τις αυτοκινητοβιομηχανίες, ενώ στις ΗΠΑ η αρχή του φορντισμού εφαρμόστηκε σε νέα είδη παραγωγής: από την κατασκευή κτιρίων μέχρι την παραγωγή πρόχειρου φαγητού (παράδειγμα η τεράστια επιτυχία της αλυσίδας ταχυεστιατορίων McDonald’s μετά τον πόλεμο). Αγαθά και υπηρεσίες που προηγουμένως περιορίζονταν σε μειονότητες, παράγονταν τώρα για τη μαζική αγορά, όπως συνέβη στον τομέα του μαζικού τουρισμού προς ηλιόλουστες ακτές» (Hobsbawm, 1995: 337).

Εδώ κρίνονται αναγκαίες δύο επισημάνσεις.

Η πρώτη αφορά τον όρο τεϋλορισμός-φορντισμός. Δεν χρησιμοποιείται σε όλη τη βιβλιογραφία με την ίδια έννοια: αλλού εννοείται ως «καθεστώς συσσώρευσης» ή ιστορική περίοδος του καπιταλισμού κι αλλού ως «σύστημα μαζικής παραγωγής» ή τρόπος/τεχνική οργάνωσης της εργασίας. Στο παρόν κείμενο εννοείται κατά βάση ως μοντέλο εκμετάλλευσης της εργατικής δύναμης, το οποίο

συναρθρώνεται με συγκεκριμένο τεχνολογικό υπόβαθρο (σε «τεχνολογικό σεισμό» που «μετέβαλε ολότελα την καθημερινή ζωή» αναφέρεται ο Hobsbawm) και μέσα εργασίας, συγκεκριμένη σχέση ζωντανής-νεκρής εργασίας, συγκεκριμένες μορφές ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού, συγκέντρωσης του κεφαλαίου και διαπλοκής παραγωγής-κατανάλωσης, συγκεκριμένο τύπο διεθνών σχέσεων, κρατικής παρέμβασης και αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, συνδιαμορφώνοντας με όλους αυτούς τους παράγοντες μια ιστορική εποχή της κεφαλαιοκρατίας. Υπό αυτή την έννοια, είναι χρήσιμη η θέση του Harvey ότι «πρέπει να θεωρούμε τον μεταπολεμικό φορντισμό μάλλον ως συνολικό τρόπο ζωής παρά απλώς σύστημα μαζικής παραγωγής» (Harvey, 2007: 190), καθώς και η άποψη του Beaud ότι ο φορντισμός αποτελεί έναν νέο τρόπο εισαγωγής των μισθωτών στην καπιταλιστική κοινωνία, «ένα καινούργιο μοντέλο παραγωγής του καπιταλιστικού εμπορεύματος (με σχετικά αυξημένους μισθούς για μια μερίδα της εργατικής τάξης και με αύξηση της παραγωγής χάρη στη μαζική παραγωγή και την ορθολογική της οργάνωση) και ρευστοποίησης της αξίας (με ανάπτυξη της μαζικής κατανάλωσης, που διευρύνεται σε ένα μέρος της εργατικής τάξης, που οι συνθήκες της ζωής της πλησιάζουν σε εκείνες των μεσαίων στρωμάτων)» (Beaud, 2008: 261).

Η δεύτερη αφορά τις εξεργασιακές διαδικασίες και ιδίως την κρατική παρέμβαση και λειτουργία (έχει χαρακτηριστεί κεινσιανισμός, κοινωνικό κράτος κ.ά.) που συνοδεύουν το εν λόγω μοντέλο εργασίας. Δεν πρόκειται για «επιπόνηση» ή ρυθμιστική παρέμβαση (όπως υποδηλώνει η θεώρηση ορισμένων ρευμάτων) – αν και υπήρξαν πολιτικές επιλογές (π.χ. New Deal) και έργα διανοητών (Κέινς) που επέδρασαν καταλυτικά στην εδραίωσή του. Η αποκρυστάλλωση των διαδικασιών ήταν «μακρόχρονη και περίπλοκη ιστορία που καλύπτει σχεδόν μισό αιώνα. Εξαρτήθηκε από μυριάδες ατομικές, εταιρικές, θεσμικές και κρατικές αποφάσεις, που πολλές ήταν πολιτικές επιλο-

γές χωρίς τέτοια πρόθεση ή αντανάκλαστικές απαντήσεις στις τάσεις κρίσης του καπιταλισμού» (Harvey, 2007: 179).

Τι σήμαινε, όμως, αυτή η εξέλιξη για την άμεση διαδικασία της παραγωγής, από τη μια, και, από την άλλη, για τα πρότυπα κατανάλωσης και το μοντέλο ζωής;

Κατ' αρχήν, ο πλήρης διαχωρισμός της σύλληψης από την κατασκευή του προϊόντος άλλαξε ριζικά την (κατά κύριο λόγο χειρωνακτική) εργασιακή πρακτική: από τέχνη που παλιά ενσωμάτωνε χειρωνακτικά και διανοητικά στοιχεία, δημιουργικότητα και εκτελεστική δεινότητα, πλέον μετατράπηκε –για πολύ μεγάλα τμήματα εργαζομένων– σε διαρκή επανάληψη άκρως ειδικών τυποποιημένων κινήσεων, σε εργασία αποξενωτική και χωρίς ιδιαίτερες πνευματικές απαιτήσεις, σε αλλοτριωτική διαδικασία ελεγχόμενη απόλυτα από τον κεφαλαιοκράτη. Ολοκληρωνόταν έτσι, αποκτώντας ταυτόχρονα άλλο ποιοτικό βάθος, μια διαδικασία που είχε ξεκινήσει από την εποχή της μανουφακτούρας.

Κρίσιμο ζήτημα για το κεφάλαιο, σε αυτό το πλαίσιο, ήταν ο ρυθμός και ο χρόνος εργασίας. Ο ρυθμός, πλέον, δεν καθοριζόταν από τον εργάτη, αλλά από τον ρυθμό της (ελεγχόμενης από τον εργοδότη) γραμμής συναρμολόγησης. Το δε ζήτημα του χρόνου δεν αφορούσε κυρίως την παράταση της εργάσιμης ημέρας, αλλά τον άριστο χρόνο εντός του οποίου έπρεπε να εκτελεστεί από κάθε εργαζόμενο μια συγκεκριμένη κίνηση. Κατά τον Gramsci, στόχος του συστήματος Taylor-Ford είναι «να αναπτύξει στον εργάτη –στον ανώτερο δυνατό βαθμό– μηχανικές και αυτοματοποιημένες κινήσεις, να συντρίψει τον παλιό ψυχικό-φυσικό δεσμό της ειδικευμένης επαγγελματικής εργασίας που απαιτούσε μια ορισμένη ενεργητική συμμετοχή της διάνοιας, της φαντασίας, της πρωτοβουλίας του εργάτη και να αναγάγει τις παραγωγικές δραστηριότητες στη φυσική, μηχανική πλευρά μονάχα» (Γκράμσι, 1988: 70).

Επρόκειτο για τη μαζική πλέον έκταση της πραγματικής υπαγωγής της εργασίας

στο κεφάλαιο, την απόλυτη υποταγή της ζωντανής εργασίας στην απονεκρωμένη, τη μετάβαση σε μια φάση όπου κυρίαρχο στοιχείο σε μεγάλο εύρος κλάδων παραγωγής ήταν η άντληση σχετικής υπεραξίας, η οποία στηριζόταν στην άνοδο της παραγωγικότητας. Η άνοδος αυτή ήταν ενίοτε τόσο μεγάλη (στην περίπτωση του Model T, ένα αυτοκίνητο που παραγόταν σε 12,5 ώρες έφτασε το 1914 να παράγεται σε 93 λεπτά), ώστε επέτρεπε μια αξιοσημείωτη μείωση της τιμής των παραγόμενων προϊόντων (η τιμή του Model T έπεσε από 1.950 σε 290 δολάρια), τη μείωση της εργάσιμης ημέρας (στην περίπτωση του Ford από 9 σε 8 ώρες) και μια σημαντική αύξηση των μισθών: ο Ford καθιέρωσε τη λεγόμενη «Five-Dollar Day», αυξάνοντας την 1η Ιανουαρίου 1914 το μεροκάματο από 2,34 σε 5 δολάρια υπό προϋποθέσεις (Κοριά, 1985: 86-92). Οι προϋποθέσεις αυτές έχουν ιδιαίτερη σημασία για το υπό εξέταση θέμα: εκτός από τον χρόνο συνεχούς απασχόλησης (6 μήνες), την ηλικία (άνω των 21 ετών) και το φύλο (όχι γυναίκες, γιατί θα παντρευτούν), ήταν οι εργαζόμενοι να είναι έντιμοι και συνετοί, καλοί και ηθικοί, καθαροί και μαζεμένοι, να μην καπνίζουν, να μην πίνουν, να μην πηγαίνουν σε μπαρ, να μη χαρτοπαίζουν. Εξ αυτού, η «Five-Dollar Day» χαρακτηρίζεται «όργανο ελέγχου και, κατά κάποιον τρόπο, μαστιγίου για την καλή διαγωγή “χειραγώγησης”» (Beaud, 2008: 263).

Ο Ford, βέβαια, υποστήριζε ότι η ανυπομονησία για την ποιότητα της εργασιακής ζωής ήταν «ανοπίστευτη» και ότι «πέντε δολάρια την ημέρα ήταν υπεραρκετή ανταμοιβή για την πλήξη» (Sennett, 2010: 59). Επιπλέον, το 1916 έστειλε κοινωνικούς λειτουργούς στα σπίτια των εργατών για να εξασφαλίσουν ότι ο «νέος άνθρωπος» της μαζικής παραγωγής είχε «πολιτικούς ορθή» εξωεργασιακή ζωή και κατανάλωση (Harvey, 2007: 178). Αργότερα, αναπτύχθηκε η βιομηχανική ψυχολογία, με στόχο την αντιμετώπιση της προαναφερθείσας «πλήξης» –που πλέον δεν γινόταν ανεκτή– και των εξωεργασιακών συνεπακόλουθών της.

«Ωστόσο, ψυχολόγοι ειδικευμένοι στη βιομηχανική ψυχολογία, όπως ο Elton Mayo, έβλεπαν καθαρά τα πράγματα. Ήξεραν ότι μπορούσαν να μετριάσουν τα δεινά της πλήξης, αλλά δεν μπορούσαν να τα εξαλείψουν σε αυτό το σιδερένιο κλουβί του χρόνου» (Sennett, 2010: 62).

Νέου τύπου πειθαναγκασμός

Κατά τον W. Run, στο εργοστάσιο τύπου Ford, πλάι στη λογική του «μετρικού χρόνου», λειτουργούν η «λογική της ιεραρχίας» και η «λογική του μεγέθους» (Sennett, 2010: 63). Αλλιώς: η απόδοση αυτού του μοντέλου μεγιστοποιείται όσο πιο διευρυμένη είναι η κλίμακα της παραγωγής και, συνεπώς, η κλίμακα της κατανάλωσης, ιδιωτικής ή κρατικής. Διακρίνουμε εδώ την τάση που είχε αναδείξει ο Μαρξ, σύμφωνα με την οποία, όσο πιο αναπτυγμένος είναι ο καταμερισμός εργασίας τόσο μεγαλύτερο οφείλει να είναι το μέγεθος της παραγωγικής μονάδας για να αποδίδει ικανοποιητικό ποσοστό κέρδους.

Μεγιστοποίηση της κλίμακας παραγωγής σήμαινε, κατ' αρχάς και κύρια, εξεύρεση πολυάριθμου εργατικού δυναμικού, ανειδίκευτου ή στοιχειακά ειδικευμένου (εργάτες με δεξιότητες που αποκτούνται με «εκπαίδευση» λίγων ωρών ή ημερών). Το δυναμικό αυτό το εξασφάλισαν μαζικά μεταναστευτικά κύματα από χώρες υποδεέστερης καπιταλιστικής ανάπτυξης και ένα δεύτερο κύμα εσωτερικής μετανάστευσης. Αυτή τη φορά, βέβαια, το κίνητρο της δεν ήταν ο βίαιος εκτοπισμός από τα καλλιεργούμενα εδάφη, αλλά το δέλεαρ μιας καλύτερης ζωής. Οι διάφοροι τύποι «Five-Dollar Day» λειτούργησαν (εκτός των άλλων) και ως κίνητρο για την εγκατάλειψη της υπαίθρου και την εγκατάσταση σε μεγάλα βιομηχανικά κέντρα. «Η υιοθέτηση νέων μεθόδων εργασίας δεν μπορεί να συντελεστεί μονάχα μέσα από τον κοινωνικό εξαναγκασμό», γράφει ο Gramsci: «Ο λεγόμενος υπηλός μισθός αποτελεί ένα στοιχείο εξαρτημέ-

νο απ' αυτή την αναγκαιότητα: είναι το όργανο για την επιλογή μιας εργατικής δύναμης προσαρμοσμένης στο σύστημα παραγωγής και εργασίας και για τη σταθερή της διατήρηση» (Γκράμσι, 1988: 79 και 71).

Η μεγιστοποίηση της παραγωγής, ιδίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, συνδέθηκε σε αρκετές περιπτώσεις με την εισαγωγή πιο ακριβού μηχανολογικού εξοπλισμού, που για να αποσβεστεί απαιτούσε σημαντικές αλλαγές στο μοντέλο εργασίας και ζωής. Μία από αυτές ήταν η ευρεία καθιέρωση της βάρδιας, που επέτρεπε στις μονάδες να λειτουργούν διαρκώς 24 ώρες (έτσι εργαζόταν το 31% του γαλλικού εργατικού δυναμικού το 1974). Σε αρκετές περιπτώσεις επιμηκύνθηκε και η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, με ή χωρίς εντατικοποίηση. Ο Harvey αναδεικνύει μία ακόμη σημειώνοντας ότι «στον βαθμό που η μαζική παραγωγή [...] απαιτούσε μεγάλες επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο, απαιτούσε με τη σειρά της σταθερές συνθήκες ζήτησης για να είναι κερδοφόρα» (Harvey, 2007: 189).

Αλλά η συγκέντρωση των εργαζομένων σε αστικά κέντρα –συνχά σε πόλεις όπου σχεδόν τα πάντα, «από το σπίτι μέχρι το κοιμητήριο, από το κατάστημα μέχρι το σχολείο και την αστυκλινική, ανήκουν στο εργοστάσιο» (Beaud, 2008: 282)– δημιούργησε τεράστιες απαιτήσεις σε ό,τι αφορά τις υποδομές (κατοικία, ύδρευση, αποχέτευση, περίθαλψη, συγκοινωνίες, μεταφορές, παιδεία κ.λπ.). Σε απάντηση αυτής της ανάγκης προωθήθηκαν –ενίοτε από τους ίδιους τους καπιταλιστές, συνήθως όμως από τον «συλλογικό κεφαλαιοκράτη» (αστικό κράτος)– θεσμοί που οδήγησαν τελικώς στη διαμόρφωση του λεγόμενου «κράτους πρόνοιας», το οποίο περνούσε σε άλλο επίπεδο τις πρωτοβουλίες Bismarck: απ' τη μια, εξασφάλιζε την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, μιας εργατικής δύναμης που φθειρόταν πιο πολύ, ώστε «αυτό το αυξημένο ξόδεμα [να] απαιτεί αυξημένη πρόσληψη μέσων συντήρησης» (Μαρξ, 1978: 183): παράλληλα, απαντούσε στον πολιτικό

κίνδυνο που αντιπροσώπευαν οι εργατικές ενώσεις αλληλοβοήθειας (ένα κράμα συνδικάτου και θεσμού ταξικής αλληλεγγύης, σε συνθήκες που η αλληλεγγύη της οικογένειας και της κοινότητας είχε εκλείψει) και το παράδειγμα της νεοσύστατης σοβιετικής εξουσίας. Η άνοδος της παραγωγικότητας (και των κερδών) έδινε τη δυνατότητα στο κεφάλαιο να διαθέσει –απευθείας ή μέσω της κοινωνικής λειτουργίας του κράτους– ένα μικρό κλάσμα από τα οφέλη που αποκόμιζε από αυτήν για να διασφαλίσει την ανασύσταση της εργατικής δύναμης –του εμπορεύματος που, κατά την κατανάλωσή του, δημιουργεί αξία μεγαλύτερη από την αξία του– και την αναπαραγωγή συνολικά των καπιταλιστικών σχέσεων.

Το κεφάλαιο δεν χρειαζόταν μόνο μαζικά αναπαραγόμενο εργατικό δυναμικό, όμως χρειαζόταν και κατάλληλο εργατικό δυναμικό, το οποίο να μπορεί να εργαστεί με πειθαρχημένο τρόπο, εξαντλητικούς ρυθμούς και μεγάλη αφοσίωση, χωρίς να διακόπτει ή να καθυστερεί την αλυσίδα, να δυσανασχετεί για τη μονοτονία της εργασίας ή να βάζει προσκόμματα στη διοικητική ιεραρχία. «[...] Η ορθολογικοποίηση προσδιόρισε την ανάγκη επεξεργασίας ενός νέου ανθρώπινου τύπου σύμφωνα με το νέο τύπο εργασίας και παραγωγικού προτσές. [...] Οι νέες μέθοδοι εργασίας είναι αξεδιάλυτα συνδεδεμένες με έναν καθορισμένο τρόπο ζωής, σκέψης και αντίληψης της ζωής», γράφει ο Gramsci (Γκράμσι, 1988: 43, 70). Και συνεχίζει: «[...] Η ζωή στη βιομηχανία απαιτεί μια γενική μαθητεία, ένα προτσές φυσικο-ψυχικής προσαρμογής σε καθορισμένους όρους εργασίας, διατροφής, κατοικίας, συνθηκών κ.λπ., που δεν είναι κάτι το έμφυτο, το “φυσικό”, αλλά πρέπει να αποκτηθεί». Αυτό εξασφαλιζόταν με έναν συνδυασμό «μαστιγίου και καρότου», ο οποίος λειτουργούσε τόσο εντός όσο και εκτός παραγωγής, και αποτελούσε «τη μεγαλύτερη συλλογική προσπάθεια που έγινε μέχρι τώρα για να δημιουργηθεί, με πρωτόγνωρη ταχύτητα και μια συνείδηση σκοπών άγνωστη στη μέχρι τώρα

ιστορία, ένας νέος τύπος εργάτη και ανθρώπου» (Γκράμσι, 1988: 47 και 70).

Το «μαστίγιο» ήταν ο κίνδυνος της απόλυσης και οι αυστηρότατες προϋποθέσεις για να έχει κάποιος τις απολαβές τόσο του ως άνω μισθού ή του «κράτους πρόνοιας» (με αφετηρία την αποδοχή της ίδιας της εκμεταλλευτικής σχέσης και τη συμμόρφωση στα αυστηρά καθορισμένα εργασιακά καθήκοντα). «Καρότο» ήταν οι μισθοί (όμως, σταθερά κάτω από την άνοδο της παραγωγικότητας) και οι θεσμοί που τους κατοχύρωναν (συλλογικές συμβάσεις, πριμ κ.λπ.), το «κοινωνικό κράτος» και οι διασφαλίσεις του, αλλά και η υποβοήθηση της κατανάλωσης – αρχικά με τα «economats» (καταστήματα όπου ο εργάτης προμηθευόταν αγαθά επισιτισμού, πληρώνοντας με «δελτία αγορών» που του χορηγούσε ο εργοδότης - Κοριά, 1988: 132) και αργότερα με καταναλωτικά δάνεια για την αγορά με πίστωση κυρίως διαρκών καταναλωτικών αγαθών (κατοικία, αυτοκίνητο, ηλεκτρικές συσκευές κ.ά.): «Οι γονείς των παιδιών της γενιάς του “baby boom” (της μεταπολεμικής έκρηξης των γεννήσεων) αποτέλεσαν την πρώτη γενιά που είχε ουσιαστική πρόσβαση στην καταναλωτική πίστη. Αγόραζαν τα σπίτια τους επί πιστώσει, τα αυτοκίνητά τους επί πιστώσει και τις οικιακές τους συσκευές –ψυγεία, τηλεοράσεις και πλυντήριο– επί πιστώσει» (Ferguson, 2012: 276).

«Five-Dollar Day» και νέος πουριτανισμός

Οι προϋποθέσεις που έθετε η Ford για τη «Five-Dollar Day» είναι χαρακτηριστικό μιας ολόκληρης περιόδου. Στο ίδιο πλαίσιο, ψηφίστηκε το 1913 στις ΗΠΑ η ποταπαγόρευση, «αναγκαίος όρος για την ανάπτυξη ενός εργάτη σε αρμονία με μια φορντοποιημένη βιομηχανία», κατά τον Gramsci. Ο ίδιος συνδέει την εδραίωση του φορντισμού με τη δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού και την «τεράστια μεταπολεμική διάδοση»

της ψυχανάλυσης, ως «έκφραση του αυξανόμενου ηθικού εξαναγκασμού που ασκεί ο κοινωνικός και κρατικός μηχανισμός στα ξεχωριστά άτομα και των παθολογικών κρίσεων που προσδιορίζει αυτός ο εξαναγκασμός» (Γκράμσι, 1988: 33-34). Γράφει επίσης για το «σεξουαλικό πρόβλημα»: «Είναι αποκαλυπτικό πώς οι βιομήχανοι (ειδικά ο Φορντ) ενδιαφέρονται για τις σεξουαλικές σχέσεις του προσωπικού τους και γενικά για τη γενική οργάνωση των κοινωνιών τους. Το φαινόμενο του “πουριτανισμού” που απέκτησε αυτό το ενδιαφέρον (όπως στην περίπτωση της ποταπαγόρευσης) δεν πρέπει να ερμηνευτεί λαθεμένα. Η αλήθεια είναι πως δεν μπορεί να αναπτυχθεί ο νέος τύπος ανθρώπου που απαιτεί η ορθολογικοποίηση της παραγωγής και της εργασίας όσο δεν ρυθμίζεται ανάλογα το σεξουαλικό ένστικτο» (Γκράμσι, 1988: 48). Και: «Αυτές οι νέες μέθοδοι απαιτούν μια άκαμπτη πειθαρχία των σεξουαλικών ενστίκτων (του νευρικού συστήματος), δηλαδή μια ισχυροποίηση της “οικογένειας” με την πλατιά έννοια (κι όχι αυτή ή εκείνη τη μορφή του οικογενειακού συστήματος) και τη ρύθμιση και σταθερότητα των σεξουαλικών σχέσεων. [...] Οι “πουριτανικές” πρωτοβουλίες [σ.σ. των βιομηχάνων] αποσκοπούν μονάχα να διατηρήσουν, έξω από την εργασία, μια ορισμένη ψυχο-φυσική ισορροπία που θα αποτρέψει τη φυσιολογική κατάρρευση του στυμμένου από τη νέα μέθοδο παραγωγής εργάτη» (Γκράμσι, 1988: 67, 71).

Έξω από την άμεση διαδικασία της παραγωγής, λοιπόν, ο εργαζόμενος έπρεπε να έχει συγκεκριμένο τύπο συμπεριφοράς, συγκεκριμένο πρότυπο ζωής και συγκεκριμένο πρότυπο ηθικής για την εργασία και την κοινωνία, το οποίο θα διασφάλιζε αποδοτική εργασιακή παρουσία (οικονομικά-πολιτικά) και νομοταγή εξεργασιακή στάση (που να μη θέτει σε αμφισβήτηση το υφιστάμενο σύστημα, ακόμη κι αν επικρίνει επιμέρους πλευρές ή απαιτεί μεγαλύτερο τμήμα από την άνοδο της παραγωγικότητας).

Έξω από την άμεση διαδικασία της παραγωγής ήταν, όμως, και καταναλωτής:

άμεσος (μέσω των εμπορευμάτων που αγόραζε) ή «έμμεσος» (μέσω ορισμένων υπηρεσιών και υποδομών που παρείχε το κράτος). Μάλιστα, καταναλωτής μαζικά παραγόμενων και τυποποιημένων προϊόντων, σε ένα περιβάλλον εξαιρετικά ανταγωνιστικό. Αν αυτό δεν διασφαλιζόταν, ο κύκλος Χ-Ε-Χ' θα έσπαζε – όπως το 1929-33, με τους βιομηχανικούς κλάδους που κυριάρχησαν στην προηγούμενη φάση να πλήττονται περισσότερο (βιομηχανία άνθρακα, μεταλλουργία, υφαντουργία) και τους ανερχόμενους κλάδους (π.χ. ηλεκτρισμός και σχετικές συσκευές, αυτοκίνητα, βιομηχανία τροφίμων) να αντεπεξέρχονται πιο εύκολα στους κλυδωνισμούς της. Ένας τρόπος για να εκτονωθεί και να αποτραπεί αυτό το ενδεχόμενο ήταν, πάντως, η μαζική εξαγωγή εμπορευμάτων από τις καπιταλιστικές μητροπόλεις, η διαπάλη για το μοίρασμα και το ξαναμοίρασμα των αγορών, τελικώς ο πόλεμος (και έγιναν δύο και μάλιστα παγκόσμιοι στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα).

Σε σχέση με τη μαζική κατανάλωση τυποποιημένων και λίγο-πολύ ομοιόμορφων προϊόντων, έχει ενδιαφέρον η ακόλουθη επισήμανση του Ferguson: «Έτσι, προέκυψε ένα από τα μεγαλύτερα παράδοξα της νεώτερης ιστορίας: ένα οικονομικό σύστημα που είχε στόχο να προσφέρει άπειρες επιλογές στο άτομο, κατέληξε στο τέλος να ομογενοποιεί την ανθρωπότητα» (Ferguson, 2012: 231). Από αυτή την εικόνα, προέκυψε μια διφυής κριτική σε αυτό το μοντέλο κατανάλωσης: ριζοσπαστική και φιλελεύθερη. Τη δεύτερη, η οποία τελικώς ηγεμόνευσε (διευκολύνοντας τη νεοφιλελεύθερη επέλαση), εξέφρασαν κυρίως οι εκπρόσωποι της σχολής του Σικάγου. Ο Ferguson παραθέτει ένα από τα βασικά τους επιχειρήματα: «Ο υπεύθυνος για τον σχεδιασμό είναι εξαιρετικά ικανός να επινοήσει και να παραδώσει στον έναν πελάτη (κράτος), όμως δεν έχει την παραμικρή ελπίδα να ικανοποιήσει τις επιθυμίες εκατομμυρίων επιμέρους καταναλωτών, που τα γούστα τους βρίσκονται ούτως ή άλλως σε κατάσταση ρευστότητας» (Ferguson, 2012: 275).

Ας επανέλθουμε, όμως, στο «ρόλο» του εργαζομένου ως καταναλωτή. Για να είναι σταθερός καταναλωτής, έπρεπε να έχει ικανοποιητικό μισθό, άμεσο και «έμμεσο». Έπρεπε, δηλαδή, να αμβλυνοθεί κάπως η προαναφερθείσα αντίφαση μεταξύ της επιδίωξης του μεμονωμένου εργοδότη να συμπίεσει τους μισθούς των δικών του εργαζομένων, αλλά να έχει συμφέρον από την αύξηση του μισθού των άλλων. Η άνοδος της παραγωγικότητας έδινε αυτή τη δυνατότητα λίγο-πολύ σε όλους τους κλάδους παραγωγής, ενώ η κείνισιανή θεωρία της «ενεργού ζήτησης» έδινε το θεωρητικό περίβλημα και το New Deal το πολιτικό υπόδειγμα· και τα δύο πάντως επιχειρούσαν, «μέσω της κρατικής παρέμβασης, αυτό που είχε επιχειρήσει να κάνει μόνος του ο Ford» (Harvey, 2007: 178). Το παράδειγμα της χιτλερικής Γερμανίας έδειξε ότι το εν λόγω μοντέλο εργασίας και ζωής μπορούσε να συνδυαστεί και με άλλο μοντέλο αστικής διαχείρισης (το ΑΕΠ της Γερμανίας το 1938 ήταν 23% υψηλότερο του 1929, ενώ το αμερικανικό ήταν ακόμη 6% κάτω). Επίσης, έγινε φανερό ότι ένα μέρος της μαζικής κατανάλωσης μπορούσε να είναι η κρατική κατανάλωση ή να αφορά οπλικά συστήματα.

Οι εργαζόμενοι, όμως, έπρεπε να λειτουργούν διαρκώς ως καταναλωτές, να «διεγείρονται» ώστε να λειτουργούν ως τέτοιοι, να αναπαράγουν διαρκώς την «κοινωνία της κατανάλωσης» στην κάλυψη τόσο των πραγματικών όσο και των στρεβλών αναγκών που αυτή δημιουργούσε. Αυτή την πλευρά επιχειρήσαν να καλύψουν –συνολικά, αλλά και στον ανταγωνισμό μίας επιχείρησης με μία άλλη ομοειδή της– η λεγόμενη «κοινωνία του θεάματος» και η συναφής με αυτήν κουλτούρα ζωής: η διαφήμιση, η δημιουργία καταναλωτικών προτύπων, η κατασκευή συμβόλων κύρους, επιτυχίας και αναγνώρισης, θηλυκότητας ή ανδροπρέπειας, η επιβολή μουσικών ή ενδυματολογικών μοντέλων, μορφών ψυχαγωγίας και αναψυχής κ.λπ. Έτσι που, τελικώς, αυτό που ήταν ανάγκη του συστήματος, στοιχείο απαραίτητο για την πραγματοποίηση της υπεράξιας, να

εμφανιστεί ως υποκειμενική ανάγκη, ως επιθυμία, ως ελεύθερη επιλογή του ατόμου-καταναλωτή μεταξύ των δυνατοτήτων που του δίνονται, μεταξύ της Coca-Cola ή της Pepsi-Cola, ή ακόμη ως αγορά ενός «τελείως επαναστατικού προϊόντος» (Hobsbawm, 1995: 339).

Η κριτική του Debord και των καταστασιακών στην «κοινωνία του θεάματος» αναδεικνύει κρίσιμες πλευρές αυτής της λειτουργίας, ωστόσο έχει ένα θεμελιακό κενό: αν δεν περιορίζεται και δεν αυτονομεί το πεδίο της κατανάλωσης, πάντως το προνομοποιεί και υποβαθμίζει τη συνάφειά του με το πεδίο της παραγωγής. Μάλιστα, το κάνει ακριβώς τη στιγμή που αυτή η συνάφεια αναδύεται περισσότερο ισχυρή από κάθε άλλη φάση της κεφαλαιοκρατίας, σε μια εποχή όπου περισσότερο από ποτέ η σφαίρα της κατανάλωσης υλικών κατά βάση προϊόντων υπάγεται πραγματικά (όπως και η εργασία, άλλωστε) με σύνθετους και πιο βαθείς όρους στο κεφάλαιο, στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Από αυτή την άποψη, αν και η ντεμποριανή λογική διατηρεί την αξία της, η προαναφερθείσα οπτική του Μαρξ, σύμφωνα με την οποία «η παραγωγή δεν παράγει μόνο ένα αντικείμενο για το υποκείμενο, αλλά και ένα υποκείμενο για το αντικείμενο», βοηθά πολύ περισσότερο να φτάσουμε

στον πυρήνα της σχέσης παραγωγή-κατανάλωση στη φάση αυτή.

Επίλογος

Από τα προλεχθέντα προκύπτει ένα κεντρικό συμπέρασμα: στην εξελισσόμενη πορεία της κεφαλαιοκρατίας (με τις τομές που τη χαρακτηρίζουν), η αλληλεπίδραση εργασίας-τρόπου ζωής αποτελεί σταθερό στοιχείο αναφοράς-εξελισσόμενο, αλλά πάντα κομβικό. Μάλιστα, η σημασία της αλληλεπίδρασης, με καθοριστικό-αφετηριακό «σημείο» τη διαδικασία της παραγωγής, αναπτυσσόταν όσο περισσότερο αναπτυσσόταν ο καταμερισμός εργασίας, βάθαινε η υπαγωγή της εργασίας στο κεφάλαιο, μεγεθύνονταν η κλίμακα της παραγωγής, επιταχυνόταν ο χρόνος κύκλωσης του κεφαλαίου, εντεινόταν ο ανταγωνισμός, αποκτούσε βαρύνουσα σημασία για το κεφάλαιο η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και η πραγμάτωση της υπεραξίας, οξύνονταν οι εγγενείς αντιφάσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η τάση αυτή θα γίνει πολύ πιο εμφανής μετά τη δεκαετία του 1970, μέσα από ένα σύνολο διαδικασιών που δρομολογήθηκαν σε όλες τις πλευρές των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. **T**

b

Γκράμσι, Α. (1988), *Αμερικανισμός και φορντισμός*, Αθήνα, Α/συνέχεια.

Ένγκελς, Φρ. (τόμ. Α', 1974 - τόμ. Β', 1975), *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, Αθήνα, Μπάυρον.

Κοριά, Μπ. (1985), *Ο εργάτης και το χρονόμετρο - Τείλορισμα-φορντισμός και μαζική παραγωγή*, Αθήνα, Κομμούνια.

Μαρξ, Κ. (1978), *Το κεφάλαιο*, τόμ. 1, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1989), *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας (Grundrisse)*, τόμ. Α, Αθήνα, Στοχαστής.

Μαρξ, Κ., Ένγκελς, Φρ. (1989), *Η γερμανική ιδεολογία*, τόμ. 1,

Αθήνα, Gutenberg.

Μηνακάκης, Β. (2008), *Κοινωνική ασφάλιση - από το «κράτος πρόνοιας» στην «ελασασφάλεια»*, Αθήνα, ΚΨΜ.

Τόμσον, Ε. Π. (1983), *Χρόνος, εργασία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, Θεσσαλονίκη, Κατσάνος.

Beaud, M. (2008), *Η ιστορία του καπιταλισμού από το 1500 μέχρι το 2000*, Αθήνα, Ηλέκτρα.

Esping-Andersen, G. (2006), *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

Ferguson, N. (2012), *Πολιτισμός*, Αθήνα, Παπαδόπουλος.

Harvey, D. (2007), *Η κατάσταση*

της μετανεωτερικότητας - Διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής, Αθήνα, Μεταίχμιο.

Hobsbawm, E. J. (1994), *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Hobsbawm, E. J. (1995), *Η εποχή των άκρων - Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*, Αθήνα, Θεμέλιο.

Hobsbawm, E. J. (2000), *Η εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Sennett, R. (2010), *Ο ελαστικοποιημένος άνθρωπος - Οι συνέπειες του μετασχηματισμού της εργασίας στον νέο καπιταλισμό*, Αθήνα, Πεδίο.